Абдыкеримова А.Э.
К. Тыныстанов ат. ЫМУ

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ФОНЕТИКАЛЫК ФАКТОРЛОР

(2-макала)

Көркөм тексттеги фонетикалык факторлорго арналган биринчи макалабызда көркөм тексттеги тыбыш-маанилик байланыштар жана алардын көркөм-эстетикалык милдети, тексттин аталышы менен вертикалдык мейкиндиктин ортосун-дагы, тексттин горизонталдык мейкиндигиндеги тыбыш-маанилик байланыштар жана аларды уюш-турган тыбыштык кайталоолор жөнүндө сөз болуп, аталган масе-лелер акын Ш.Дүйшеевдин поэти-калык чыгармаларынын мисалында талдоого алынган эле. Бул 2-макалада да көркөм тексттеги фонетикалык факторлорду түзгөн тыбыш-маанилик байланыштардын башка учурларын талдоо аракети улантылып, практикалык материал катары ошол эле Ш.Дүйшеевдин чыгармалары алынды.

Аталыш менен вертикалдык мейкиндиктин ортосундагы фонетикалык-семантикалык байланыштар, тыбыштардын жана тыбыштык комплекстердин кайталануулары менен катар тексттин өзүндөгү вертикалдык тыбыш-маанилик байланыштарды уюштурган тыбыштык кайталоолорду да көрсөтө кетүү зарыл. Бул – ыр сабагындагы, өзгөчө, саптардын башындагы вертикалдык аллитерация жана ассонанс. Кыргыз ырларынын силлабикалык түзүлүшүнө, кыргыз тилинде басымдын туруктуу мүнөзгө ээ экенине байланыштуу, туруктуу бир позициядагы, негизинен, сап башындагы вертикалдык аллитерация жана ассонанс көркөм тексттин фонетикалык композициясынын маанилүү ыкмаларынын бири болуп эсептелет жана кыйла кеңири кездешет. Ырас, поэтикалык тексттерде белгилүү бир туруктуу позицияда гана эмес, ар кандай позициядагы вертикалдык аллитерация жана ассонанс, ошондой эле горизонталдык аллитерация жана ассонанс да арбын орун алат. Алар көбүн эсе кадимки эле тыбыштык кайталоолор катары каралып кетет. Мисалы:

ЖАныбектин гитарындай көңүлдүү
ЖАшоо бүгүн ЖАнга ЖАгым көрүндү.
ЖАмгыр төккөн кечти тиктеп олтуруп
ЖАкын жерден көралбадым өлүмдү. (7--б.)

БУк болуп БУюкканда
БУдуң-чаң түшөт жаның,
БУлуттан БУлуттарга.

АалАмга бАтпАгАндА
Аңылдап тАрАйт үнүң
АскАдАн АскАлАргА («Шамал», 17-б).

1-мисалда ***Ж*** аллитераты жана ***А*** ассонанты горизонталдык да, вертикалдык да түрдө кайталанганы көрүнүп турат. Жумшак ***Ж*** үнсүз тыбышы менен кең, мажордук ***А*** үндүү тыбышынын комплекс катары кайталануусу тексттин оптимисттик маанайга ээ болуусунда кызмат өтөгөн. Ал эми 2-мисалдын 1-бөлүгүндө ***Б*** аллитератынын, ***У*** ассонантынын, ***БУ*** тыбыштык комплексинин горизонталдык жана вертикалдык кайталануусу шамал-дын бир учурдагы күчүнөн элес берсе, 2-бөлүгүндө кең үндүү ***А*** нын өтө жыш кайталануусу менен адамга баш ийбеген табият стихиясы катары мүнөзүн көрсөтүүгө көмөк түзө алган.

Ошентсе да, туруктуу позициядагы, тактап айтканда, сап башындагы вертикалдык аллитерация жана ассонанс тексттин же контексттин поэтикалык маанайын, мазмунун аныктоодо кыйла маанилүүрөөк роль ойнойт деп айтууга болот. Ш.Дүйшеевдин «Карагат» аттуу ырынын (23-бет) 1-сабагы жалаң *Б* вертикалдык аллитератынан, калган сабактары бүт бойдон сап башындагы *К* аллитератынан уюшулган. Ошондой эле 1,2,3 жана 5,6-сабактарда *А* тыбышы да туруктуу вертикалдык позицияда келип, *БА* жана *КА* аллитерациялык-ассонанстык комплекси жаралган. Адегенде жумшак *Б* аллитераты жана *БА* тыбыштык комплекси поэтикалык тексттин назик лирикалык маанайына негиз салса, *К* вертикалдык аллитераты жана *А* ассонанты тексттин жалпы мазмунун, каармандардын купуя сезимин, ага шылтоо болгон карагаттын элесин туюндуруп, тексттин лирикалык-романтикалык мүнөзүн тереңдетүүчү роль ойногон. 4-сабакта *А* ассонантынын ордуна эринчил *О* тыбышынын келиши, *КО* тыбыштык комплексинин орун алышы лирикалык каармандын жандүйнөсүндөгү ички толгонууларынан, тынчтык бербеген, ачык айтылбаган жашыруун сезиминен кабар бергенсийт. Эгер акын аталган ырында жогоруда көрсөтүлгөн аллитерат, ассонанттарды эмес, башка тыбыштарды, маселен, *У, С, Ч* ж.б. колдонгондо, бул поэтикалык текст ушундай сырдуу мүнөзгө, лирикалык маанайга, көркөм-эмоционалдык күчкө ээ болот беле деген суроо туулбай койбойт. Демек, автор «Карагат» дал ушундай мүнөз алышы үчүн жогорудагы аллитерат, ассонанттарды, тыбыштык комплекстерди интуициялык түрдө да, атайылап тандап да колдонгон деп айтууга болот.

Деги эле, Ш.Дүйшеевдин поэзия-сынын көптөгөн үлгүлөрү сап башындагы туруктуу вертикалдык аллитерация жана ассонанс аркылуу уюшулганын акындын жеке идиостилинин бир белгиси жана чыгармаларынын лингвопоэтикалык өзгөчөлүгү деп эсептөөгө негиз бар. Маселен, 6 сабактан турган «Чак түш» аттуу ырында (22-б.), сап башындагы туруктуу вертикалдык аллитерат катары *Ч*, ассонант катары *А, О* тыбыштарынын колдонулушу (*АСАА АЧЧЧ ЧЧЧЧ ОООО ЧЧЖЧ ЧЧЧЧ*) ырдын жалпы мазмунунан кабар берүүгө көмөктөшөт. Кең *А* тыбышы жай-дын чак түшүндөгү мээ кайнаткан аптап менен закымдаган мейкин-диктин элесин берүүгө көмөктөшсө, *Ч* тыбышы чыңап жаткан чалгынын үнүн, чымчыктын чырлыйттаганын туюндурган угуу образы менен ысыкта чаңкап, алсыраган аалам-дын, жандыктардын элесин берген көрүү образдарынын жаралышына шарт түзгөн. Алардын фонунда эринчил *О* тыбышы сүрөттөлүп жаткан атмосферага өзгөртүү кирги-зип, аптапка моюн бербеген, алсы-раган ааламдын тынчтыгын бузган жаштыктын оюн-күлкүсүнөн элес тартуулайт:

*А*ттайбыз деп арыктан,
сууга түшүп калышкан.
*А*сман менен Жер экөөн
*а*птап кылып агызган./
*А*дырдагы булакта
*ч*алгыларды чыңайт чал,
*ч*апкан беде. Ат жатат
*ч*алкуйругун сырайткан./
«*Ч*ыңк», «чыңк» эткен чыңоордон
«*ч*ырт» деп жанып ыр ойго,
*ч*ымчык болуп чырлыйттап,
*ч*ыгып барат кыр-ойго./

Ох, күн санын чапкылап,
он жаш келин аптыгат.
ортого алып бир кызды,
оңду-солду каткырат./
Чаңкаган жол суналган,
Чалкасынан куланган.
Жан дүйнөсү алоолоп
чарчап турган уландын,/
чалкыйт жаштык көзүнөн,
чар тарабы көшүгөн,
чабалактап туралбай
чак түш жатат дөшүдө…

Ал эми «Айымай булак» поэмасында вертикалдык ассонант катары сап башындагы ***А*** жана ***Э*** тыбыштарынын жыш колдонулушу, бир жагынан, поэманын каарманы Асектин Айымайга болгон арзуусун, экинчи жагынан, *ат-эшек* контрастын ачып берүү менен байланыштуу деп ойлойбуз. Бул ассонанстар поэманын жалпы мазмунун ачуунун бир баскычы болсо, башка вертикалдык аллите-рат, ассонанстар контексттик маани-мазмунду, поэтикалык маанайды чагылдырып берүүгө кызмат өтөгөн. Мисалы:

Үкү түнгө нурлары агып Айдын
Үлп эткенде айылга жарык айдың.
Үлбүл-үлбүл акемди азгырган үй
Үйү болчу жароокер Айымайдын./
Үйдүн үстү гүл өндүр булак эле,
Үйгө акем, булакка ат кумар эле… (234-б.).

Алынган контекстте вертикалдык туруктуу ассонант катары ***Ү*** тыбышынын колдонулушу да, бир жагынан, көркөм туюндуруу милдетин аткарса, экинчи жагынан, контексттин мазмуну менен подтексттик маалыматты ачып берүүдө линвопоэтикалык мааниге ээ болгон. ***Ү*** тыбышынын ичке, кууш үндүү катары акустикалык-артикуляциялык табияты поэманын каармандарынын (лирикалык каар-мандын акеси Асек менен Айымайдын) ортосундагы мамиле алгач өтө жашыруун, эл көзүнөн далдоо катылган аялуу мамиле экенин туюндурууга шарт түзө алган. Ал эми:

Алтын жеңем… жарк этип күлүп эле
акем болсо дооранын сүрүп эле
Айымайдын үйүнө кетип калчу
а деп, бу деп урушпай жүрүп эле (235-б.) – деген сабактын контексттик поэтикалык маанайы жогоруда көрсөтүлгөн контексттен айырмалуу экени байкалып турат. Мында жогоркудай жашыруундук, купуялык, кысылган мүнөз жок, бардыгы ачык, каармандардын ортосундагы мамиле элге дайын болуп калганын туюндурууда кең, ачык үндүү ***А*** тыбышынын вертикалдык туруктуу ассонант катары колдонулушу роль ойногон.

Дегинкиси, поэтикалык текстте аллитерат же ассонант эле эмес, саптын башындагы тыбыш ошол саптын, сабактын же контексттин мазмун-маанайын да, калган тыбыш-тардын колдонулушун да шарттоочу мааниге ээ боло алышы ыктымал. Бекеринен атактуу филолог-окумуштуу Р.Якобсон: «Сөздүн биринчи тыбышы калгандарына жол көрсө-төт. Бир тыбыш менен башталган сөздөр учкан жылдыздардын үйүрү сыяктуу жалпы багытка ээ» деген пикирди айтпаса керек

(Якобсон 1987, 303). Мисалы:

Катары өспөй ***к***анжолдо ***к***алтаңдаган.
Калыс сөзүн ***к***ашайып айталбаган.
Каргыш тийген ***к***алкпыз го, ***к***аргыш тийген,
Качан болсо ушинтип айтандаган…
Карап турсаң ***к***айдыгер, Тоноп ***к***ыргыз.
Карга-***к***узгун этиңе тоет, ***к***ыргыз!
Как ушинтип бир-бирден ***к***армап алып,
Кара ***к***өзүң ***к***ашайтып оет, ***к***ыргыз!
(«Бир кыз болсо…», 79-б).

Акын Ш.Дүйшеевдин поэтикалык чыгармаларынын фонетикалык жак-тан уюшулушуна мүнөздүү болгон бир көрүнүштү белгилей кетүүгө болот. Ал да тыбыштык кайталоо-лорго тиешелүү – аллитерат +ассо-нант түрүндөгү тыбыштык комп-лекстер. Үнсүз жана үндүү тыбыш-тардан турган мындай комплекстер көп учурда сөздөрдүн алгачкы мууну болуп да кызмат аткаруу менен, вертикалдык түрдө да, горизонталдык түрдө да кайталанат. Мындай көрүнүш акындын поэтикалык тексттеринин көбүндө орун алган. Мисалы:

САмандай аңыз САрала
САй бойлоп аккан араба,
САпары бүтпөсө жүрөктөн
САгыныч урат САнаага
(«Айыл кызы», 21-б.)
«ЧЫңк», «ЧЫңк» эткен
ЧЫңоордон
«ЧЫрт» деп жанып ыр ойго,
ЧЫмчык болуп ЧЫрлыйттап,
ЧЫгып барат кыр-ойго
(«Чак түш», 22-б.)
КӨкүлдөн КӨтөрөт жел,
КӨзүңдө КӨкөлөйт жер,
КӨйгөйдө сагынычың,
КӨгүңдө КӨпөлөктөр
(«Жок-тоо», 41-б.) ж.б.

Келтирилген 1-мисалда СА аллитерат-ассонанттык тыбыштык комплекси вертикалдык түрдө да, горизонталдык түрдө да кайта-ланып, бул комплексте орун алган сөздөр: *самандай, сарала, сай, сапар, сагыныч, санаа* өзара маанилик карым-катышка ээ болго-ну, семантикалык талаага бириккени байкалып турат. Ырас, *самандай* менен *сараланын*, *сагыныч* менен *санаанын* ортосунда семантикалык байланыш бар экенинде талаш жок, ал эми алынган контекстте алардын байланышы *сай, сапар* менен кеңейип, тереңдеген жана бул байланыштын келип чыгышына СА тыбыштык комплекси негиз болгон деп айтууга болот. Экинчи жагынан, аталган тыбыштык комплекс, тактап айтканда, ал орун алган сөздөр контексттин лирикалык-муңайым маанайга ээ болуусуна шарт түзө алган.

Акындын «Карагайчы кемпир» поэмасы да, негизинен, КА алли-терат-ассонанттык тыбыштык комп-лексинин вертикалдык түрдө да, горизонталдык түрдө да өтө арбын кайталануусу аркылуу уюшулганын көрсөтө кетүүгө болот. Бул бекеринен эмес, себеби аталган тыбыштык комплекс орун алган сөздөр өзара

маанилик байланышка кирүү менен, поэманын мазмунун ачып берүүдө аныктоочу роль ойногон семантикалык талааларды жаратышкан: *кара, кароолчу, кара-гайчы* (1), *караан, каргадай, канат, каралды, кашында* (2), *караңгы, капчыгай, карагай, карта, капшыт, каткырык, кайтар* (3), *кара, кабар, кайрат, карегинде* (4) ж.б.

Жалпысынан, поэтикалык көркөм тексттерде, мейли, Ш.Дүйшеевдин поэзиясында болсун, мейли, башка акындардын чыгармаларында бол-сун, үнсүз тыбыштардын вертикалдык жана горизонталдык, контактылуу жана дистанттык түрдө кайталануулары, аллитерацияны көптөгөн тилдер сыяктуу эле кыргыз тилинде да үнсүздөр спектринин кеңирилиги жана көп учурда аныктоочу, басымдуу абалды ээлөөсү менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми үнсүздөргө салыштырмалуу үндүү тыбыштардын саны аздыгына карабастан, көркөм тексттерде вертикалдык жана горизонталдык кайталануулары, ассонанстын арбын орун алуусу, биздин пикирибизче, кыргыз тилиндеги сингармонизм законуна байланыштуу болсо, экинчи жагынан, атайылап тандап колдонуу моментине да байланыштуу. Ал эми жогоркудай аллитерат-ассонанстык, кээде ассонанс-аллитераттык тыбыштык комп-лекстердин кайталанышы, өзгөчө, сөз башында кайталанышын жана арбын орун алышын кыргыз тилиндеги көркөм тексттердин фонетикалык-лингвопоэтикалык өзгөчөлүктөрүнүн бири деп эсептей алабыз.

Адабияттар

1. Гончаров Б.П. Звуковая орга-низация и проблемы рифмы. –М., 1973.
2. Донецких Л.И. Звук и смысл в поэтике А.А.Фета.//Вестник Удмуртского госуниверситета, 2005, №5.
3. Кожевникова В.В. О спосо-бах звуковой организации стихотворного текста. Кит.: Проблемы структурной лингвистики. –М., 1984.
4. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. –Л., 1972.
5. Шайлообек Арабадагы ыр – 2. –Бишкек, 2001.
6. Якобсон Р. Работы по поэтике. –М., 1987.